

С. В. Лисенко, доктор юридичних наук, професор,
директор
Інституту безпеки Приватного акціонерного товариства
«Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»
ORCID ID: 0000-0002-7050-5536

В. Р. Нестор, доктор юридичних наук,
професор кафедри теорії держави і права
та конституційного права
Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління персоналом»
ORCID ID: 0000-0002-2574-9216

В. М. Барановська, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри господарського та трудового права
Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління персоналом»
ORCID ID: 0000-0003-0185-8538

КОНСТИТУЦІЙНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ: ВИДИ, ПІДСТАВИ, СУБ'ЄКТИ

Інститут конституційно-правової відповідальності вважається відносно новим явищем у системі національного права. Конституційна відповідальність виступає окремим видом юридичної відповідальності, що насамперед знаходить своє застосування в механізмі правового захисту Конституції України.

Наукові підходи до цього виду юридичної відповідальності варіюються від цілкового заперечення його існування до прирівнювання до заходів політичного впливу. Слід звернути увагу на те, що питання конституційної відповідальності досить широко висвітлюються в науковій літературі. Однак аспекти відповідальності в інших сферах досліджувалися лише частково. До того ж зміст поняття конституційної відповідальності трактується неоднозначно.

Конституційно-правова відповідальність спрямована насамперед на державу, її органи та посадових осіб, які зобов'язані забезпечувати захист прав і законних інтересів місцевого самоврядування. Водночас вона поширюється й на органи місцевого самоврядування, які несуть відповідальність перед територіальною громадою, державою, а також фізичними та юридичними особами за належне виконання завдань місцевого значення та дотримання вимог Конституції й законодавства України.

Чітке визначення підстав притягнення до конституційно-правової відповідальності є ключовим інструментом для підтримки таких принципів, як демократичність, верховенство права, законність, конституційність, захист прав людини і утвердження народовладдя в правовій системі. Водночас наголошено, що одним із основних недоліків цієї сфери є брак достатнього конституційного регулювання відповідальності в межах конституційного права. У ході вивчення питання конституційно-правової відповідальності було встановлено її тісний взаємозв'язок з іншими формами юридичної відповідальності.

Дослідження, що стосується інституту конституційної відповідальності, повинно ґрунтуватися на визнанні його важливою складовою системи контролю над діяльністю публічної влади. З огляду на це, суб'єктами відповідальності можуть бути виключно ті, хто наділений владними повноваженнями, а саме: державні органи, органи місцевого самоврядування та їх посадові особи. У роботі деталізовано поняття конституційної відповідальності та виконано її класифікацію за видами, підставами та суб'єктами.

Ключові слова: конституційно-правова відповідальність, суб'єкти, підстави, органи публічної влади, Конституція.

S. V. Lysenko, V. R. Nestor, V. M. Baranovska. Constitutional responsibility in the legal system of Ukraine: types, grounds, subjects

The concept of constitutional and legal responsibility represents a relatively recent development within the framework of national law systems. This specialized form of legal responsibility primarily operates as a mechanism for safeguarding the Con-

stitution of Ukraine, distinct from other types of legal accountability. Scholarly opinions on constitutional responsibility range considerably, spanning from outright denial of its existence to equating it with measures of political influence.

While this field has garnered significant attention in legal academia, many aspects remain insufficiently explored, particularly in relation to responsibility in non-constitutional spheres. Furthermore, the understanding of constitutional responsibility remains subject to varied interpretations and lacks a universally accepted definition. Constitutional and legal responsibility predominantly pertains to the actions of the state, state institutions, and officials tasked with upholding the rights and interests associated with local self-governance. Additionally, it involves the accountability of local self-government bodies to their territorial communities, the state, legal entities, and individuals. This encompasses the proper management of local issues and adherence to the

Constitution and laws of Ukraine. Establishing precise grounds for invoking constitutional liability is essential for reinforcing fundamental principles such as democracy, the rule of law, legality, constitutionality, and human rights protection. These principles collectively underpin democratic development within a legal framework. However, one of the primary challenges in this field is the insufficient constitutional regulation regarding liability mechanisms in constitutional law.

Moreover, research has revealed an intrinsic connection between constitutional liability and other forms of legal responsibility. Investigations into constitutional liability should approach it as a critical component of the system designed to monitor and regulate public authority activities. Consequently, parties subject to this form of liability are those entrusted with power – including state bodies, local self-government entities, and their officials. This work explores the concept of constitutional liability in detail, offering a classification based on its types, grounds for application, and responsible subjects.

Key words: constitutional and legal responsibility, subjects, grounds, public authorities, Constitution.

Постановка проблеми. Одним із ключових напрямів сучасної конституційно-правової науки є вивчення аспектів нормативного закріплення конституційно-правової відповідальності в Україні. Цей механізм відіграє важливу роль як ефективна гарантія дотримання та захисту Конституції України, а також сприяє забезпеченню результативної роботи органів державної влади та їхніх посадових осіб.

У контексті консолідації української нації й політичної еліти навколо стратегічного курсу України, спрямованого на здобуття повноправного членства в Європейському Союзі, постають нові виклики та завдання, які потребують орієнтації на досвід законодавчої практики країн-членів ЄС. Тому важливо максимально адаптувати українське законодавство до норм Європейського Союзу, що передбачає зближення національної правової системи із сучасною європейською моделлю конституційного права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання конституційно-правової відповідальності привертало значну увагу науковців, серед яких варто відзначити праці таких дослідників, як Барабашев Г.В., Виноградов В.А., Колосова Н. М., Фрицький, О.О., Мельник О.В. та інших.

У роботах зазначених авторів докладно проаналізовано різні аспекти конституційно-правової відповідальності. Водночас менше уваги приділено дослідженню специфічних питань, пов'язаних із конституційно-правовою відповідальністю державних органів.

Мета статті. Мета статті полягає у поглибленому теоретичному аналізі аспектів, пов'язаних із природою конституційно-правової відповідальності, її класифікацією, підставами застосування та колом суб'єктів.

Виклад основного матеріалу. У сфері конституційного права не стихають дискусії щодо сутності конституційно-правової відповідальності. Її трактують як самостійний вид соціальної відповідальності, пов'язують із політичною відповідальністю або розглядають як синтез юридичної, політичної та моральної складових. Проте важливо зазначити, що найбільш обґрунтованим усе ж є підхід, який визначає конституційно-правову відповідальність як окремий вид юридичної відповідальності. На користь цього висновку свідчить аналіз її основних характеристик і ознак.

Науковців, які займаються дослідженням проблем юридичної відповідальності, умовно можна розділити на дві категорії. Перша група підтримує її вузьке трактування, що представляє так звану «негативну» відповідальність, яка виникає виключно після правопорушення. Друга група обстоює концепцію «двохаспектної» відповідальності, яка охоплює як «негативну», так і «позитивну» відповідальність, тобто ту, яка існує ще до порушення правової норми.

Основний зміст суперечки між цими двома підходами полягає в тому, що прихильники вузького розуміння пов'язують юридичну відповідальність із правоохоронною функцією, тоді як прибічники двохаспектного підходу розглядають її також у контексті регулятивної та стимулюючої функцій права.

Дослідники, зокрема О. Скакун, пропонують розмежовувати юридичну відповідальність на два основні аспекти: перспективний (або позитивний) і ретроспективний (негативний). Ці аспекти мають різні підходи до підстав її виникнення. Перспективний аспект орієнтований на стимулювання поведінки, яка приносить користь суспільству та державі, виходячи за рамки встановлених вимог. Він включає свідоме і морально відповідальне ставлення до виконання своїх обов'язків. У той же час ретроспективний аспект фокусується на покаранні за вчинені правопорушення, слугуючи юридичним підтвердженням наслідків незадовільного виконання обов'язків [1, с. 220].

Концепція комплексного підходу до юридичної відповідальності акцентує увагу не лише на попередженні правопорушень, але й на формуванні моральної свідомості та стимулюванні внутрішніх механізмів поведінки. Позитивна відповідальність передбачає усвідомлення важливості своїх дій для суспільства, а також намір діяти оптимально й продуктивно, враховуючи власну соціальну роль. У правовій сфері вона гармонійно поєднується з соціально-правовою активністю, яка характеризується ініціативним і свідомим ставленням до виконання та впровадження правових норм.

Вчений В. Демиденко, аналізуючи концепцію правової позитивної відповідальності, акцентує увагу на її найвразливішому аспекті – складності точного визначення юридичних характеристик. Він зазначає, що ці ознаки фактично майже ідентичні вже ustalеним поняттям, таким як «обов'язок», «правомірна поведінка», «правосуб'єктність», «деліктоздатність», «виконання зобов'язань» тощо [2, с.47]. Він вважає, що позитивна відповідальність має переважно соціальний характер, а не правовий, оскільки їй не властиві характерні риси юридичної форми, такі як чітка формальна визначеність, примусовість з боку держави чи регламентована процесуальна реалізація.

Конституційно-правова відповідальність займає центральне місце серед видів юридичної відповідальності в конституційному праві України. На даний момент вона сформувалася як самостійний інститут конституційного права, а також як ключовий елемент системи гарантій у рамках конституційного права України.

Ю. Ткаченко зазначив, що конституційно-правова відповідальність є окремим видом юридичної відповідальності, яка характеризується обов'язком суб'єкта, винного у вчиненні конституційно-правового правопорушення (делікту), зазнати несприятливих правових наслідків, прямо встановлених конституційним законодавством [3, с. 357].

На думку Л. Р. Наливайко, конституційно-правова відповідальність являє собою один із видів соціальної та юридичної відповідальності, який функціонує у сфері конституційно-правових відносин. Вона закріплена нормами конституційного права, має специфічне коло суб'єктів, особливий механізм її реалізації та передбачає застосування санкцій [4, с. 357].

Ця відповідальність охоплює ретроспективний аспект – примусове перетерплювання засобів впливу за протиправні діяння, а також позитивний аспект – ситуацію відповідального виконання обов'язків з боку суб'єкта. Водночас вона виступає ключовою гарантією забезпечення реалізації та захисту положень Конституції. Існують також інші підходи до визначення конституційно-правової відповідальності.

Ми підтримуємо думку І. Кресіної, яка зазначає, що конституційно-правова відповідальність спрямована на забезпечення належного порядку реалізації публічної влади, дотримання норм Конституції України та конституційно-правового законодавства органами і посадовими особами, залученими до процесу здійснення публічної влади, а також на запобігання порушенням цього порядку [5].

Існують різні підходи до розуміння природи конституційної відповідальності уряду. Зокрема, Ю. Г. Барабаш висловлює думку, що вона не повністю відповідає класичним моделям політичної чи юридичної відповідальності [6, с.15]. На його погляд, парламентська відповідальність уряду має свою унікальну сутність, яку можна вважати окремим видом відповідальності у сфері державної влади. Ця відповідальність поєднує в собі елементи як політичної, так і юридичної складової, утворюючи особливий тип конституційно-правової відповідальності, що знаходиться на стику обох цих сфер.

С. Г. Серьогіна акцентує увагу на необхідності чіткого розмежування конституційно-правової та політичної відповідальності уряду, враховуючи їхню різну природу, підстави, цілі й наслідки. Науковець зазначає, що конституційно-правова відповідальність як окремий вид юридичної відповідальності може бути застосована виключно за правопорушення (делікти) у сфері конституційного права [7, с. 578].

Критеріями конституційної відповідальності є сукупність галузевих правових підстав, які формують «єдиний список» ідентифікаційних ознак конституційного права як окремої галузі [8, с. 94]. Лише розглядаючи ці підстави в їх цілісності, тобто як «єдиний пакет», можна визначити ключові риси конституційної відповідальності. У цьому взаємопов'язаному та комплексному наборі характеристик конституційної відповідальності виділяються такі важливі аспекти:

1. Особливості об'єкта примусового забезпечувального впливу конституційної відповідальності полягають у тому, що ним виступає Конституція (Основний Закон) країни. Цей документ зазнає захисного впливу через механізм конституційної відповідальності, який спрямований на забезпечення його верховенства та дотримання норм, закріплених у ньому.

2. Особливість джерел закріплення конституційних санкцій полягає у їхньому фундаментальному значенні для системи конституційного права. До таких джерел належать Конституція, а також інші нормативно-правові акти, які забезпечують основу та структуру конституційного права як самостійної галузі.

3. Своєрідність об'єктів конституційно-примусового впливу (охорони). Об'єктами такого впливу виступають правовідносини, що становлять предмет регулювання конституційного права, включаючи владовідносини, регульовані на рівні Основного Закону.

4. Особливості конституційної відповідальності полягають у її унікальних підставах, які суттєво відрізняють її від інших форм юридичної відповідальності. Це насамперед специфічні склади правопорушень,

тобто конституційні правопорушення, що вирізняються характерними ознаками. До них належать особливості об'єктів, суб'єктів, а також специфіка змісту об'єктивної та суб'єктивної сторін таких діянь.

Таким чином, концепція конституційної відповідальності базується на власному наборі кваліфікуючих ознак, що визначають її унікальний правовий статус і спосіб реалізації в рамках конституційного права.

Однією з ключових особливостей конституційно-правової відповідальності є її підстава, яка значною мірою впливає на визначення сутності та специфіки цього виду відповідальності. Підстава конституційно-правової відповідальності формується через обставини, за яких вона застосовується згідно з нормами конституційного права. У межах традиційної правової теорії розмежовують нормативні та фактичні підстави юридичної відповідальності. Нормативна підстава встановлює, на основі яких правових норм особу можна притягнути до відповідальності – тобто це положення права. Фактична підстава, своєю чергою, визначає конкретні дії або правопорушення, за які особу може бути покарано у контексті реалізації відповідальності.

Нормативна база конституційно-правової відповідальності включає комплекс норм, які регулюють такі аспекти:

- а) формулювання складів конституційних деліктів;
- б) визначення конституційно-правових санкцій і принципів їх застосування;
- в) встановлення переліку суб'єктів, уповноважених на реалізацію цих санкцій, тобто органів відповідальності;
- г) визначення процедури застосування заходів конституційно-правової відповідальності, тобто її процесуального регулювання [9].

В Україні нормативну основу цієї відповідальності формують численні нормативно-правові акти, які регулюють окремі аспекти і найчастіше визначають конкретні види конституційних деліктів.

До них належать:

- 1) Конституція України;
- 2) закони України;
- 3) інші нормативно-правові акти, включаючи акти місцевого самоврядування та документи, що регулюють процес реалізації конституційно-правової відповідальності.

Окрім цього, деякі дослідники додають до нормативної бази конституційно-правової відповідальності загальновизнані принципи та норми міжнародного права, а також міжнародні договори, ратифіковані Україною. Наразі в країні ще немає єдиного кодифікованого акта, який би комплексно регулював сферу конституційно-правової відповідальності.

Конституційно-правова відповідальність настає у випадку вчинення дії або прояву бездіяльності конкретним суб'єктом конституційно-правових відносин, що суперечить нормам, закріпленим конституційно-правою диспозицією, підкріпленою спеціальною санкцією. Іншими словами, це виникнення факту конституційного делікту. Конституційний делікт можна визначити як суспільно небезпечне, протиправне і винне діяння (у формі активної дії чи пасивної бездіяльності), спрямоване проти конституційного устрою та його інституцій, яке спричиняє настання передбаченої конституційно-правової відповідальності.

Конституційний делікт слугує юридичною та фактичною основою для конституційно-правової відповідальності. При цьому основа такої відповідальності охоплює як норму конституційного права, що була порушена, так і конкретний склад конституційного делікту, виявлений у діянні правопорушника.

Серед суб'єктів конституційно-правової відповідальності парламентаріїв доцільно розрізняти два основні типи:

1. Колективна конституційно-правова відповідальність.
2. Індивідуальна конституційно-правова відповідальність. Що стосується колективної конституційно-правової відповідальності, її суб'єктами можуть бути парламент як інституція, депутатські фракції (групи) у Верховній Раді України, а також комітети Верховної Ради України.

Індивідуальна конституційно-правова відповідальність покладається на народних депутатів, Голову Верховної Ради України, його Першого заступника та заступника, голів комітетів, їхніх перших заступників, заступників голови і секретарів комітетів Верховної Ради, а також осіб, які ведуть пленарні засідання Верховної Ради України.

Одним із найбільш складних суб'єктів конституційно-правової відповідальності виступає Верховна Рада України. Відповідно до пункту 8 частини 1 статті 106 Конституції України, Президент має право достроково припинити її повноваження у випадку, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії парламенту не вдалося провести жодного пленарного засідання [10].

Ця норма встановлює, що причиною розпуску парламенту може бути недотримання процедурних або організаційних аспектів його діяльності. Таким чином, парламент вважається таким, що порушує положення законодавства, які визначають порядок його функціонування.

Санкції конституційно-правової відповідальності, які можуть бути застосовані до парламенту як до колективного суб'єкта конституційно-правової відповідальності, включають: 1) дострокове припинення повноважень (розпуск) Верховної Ради України; 2) скасування або зупинення дії ухваленого закону чи іншого нормативного акта.

О. Скрипнюк і В. Федоренко, аналізуючи особливості конституційно-правової відповідальності, наголошують на її відмінності від інших видів юридичної відповідальності, зокрема через підстави притягнення. Особливим аспектом є те, що в окремих ситуаціях така відповідальність може виникати навіть за відсутності вини. Ця особливість демонструє її тісний зв'язок із політичною відповідальністю [11, с. 300].

У своїх висновках вони акцентують увагу на тому, що феномен «колективної вини» залишається предметом дискусій у науках психології та соціології, через що такий компонент відповідальності, як «суб'єктивна сторона» делікту, навряд чи можна розглядати як обов'язковий елемент кваліфікації. Це обумовлено складністю кваліфікації суб'єктивної сторони для конституційних деліктів, скоєних конституційними органами державної влади, їх посадовими особами, а також іншими суб'єктами, які мають конституційну деліктоздатність (деліквентами).

Конституційно-правова відповідальність має особливість, що її правові засади не зосереджені в єдиному спеціалізованому законі або кодексі, як це характерно для інших видів юридичної відповідальності. Натомість вони закріплені в Конституції та чинному конституційному законодавстві України. Як зазначалося раніше, правовими підставами для запровадження конституційно-правової відповідальності виступають конституційно-правові норми, тоді як фактичною підставою є вчинення відповідним суб'єктом конституційного правопорушення, тобто делікту.

Конституційний делікт представляє собою винну, суспільно небезпечну дію або бездіяльність суб'єкта конституційно-правових відносин, яка порушує вимоги конституційно-правових норм чи, у певних випадках, суперечить його політико-правовому статусу (положенню). Така поведінка призводить до застосування заходів конституційно-правової відповідальності.

На нашу думку, підстави конституційно-правової відповідальності органів державної влади варто розділити на дві основні категорії: підстави притягнення до конституційно-правової відповідальності та підстави її настання.

До підстав притягнення належать нормативні, фактичні та процесуальні аспекти. Щодо підстав настання конституційно-правової відповідальності, то вони, окрім зазначених вище трьох компонентів, також включають відсутність умов для звільнення від такої відповідальності та наявність правозастосовного акта, який передбачає накладення санкцій конституційно-правового характеру.

Висновки. Конституційно-правова відповідальність є окремим видом юридичної відповідальності, що ґрунтується на примусовій силі держави та підтримці українського народу. Вона відзначається законодавчо визначеним порядком реалізації, а її сутність полягає у необхідності для суб'єкта, який вчинив конституційно-правове правопорушення (делікт), нести несприятливі правові наслідки, чітко передбачені конституційним законодавством. Метою цієї відповідальності є захист Конституції, забезпечення стабільності конституційного ладу, а також охорона прав і свобод людини в Україні.

На сьогоднішній день правові норми, які регулюють питання конституційно-правової відповідальності відповідних суб'єктів, залишаються розрізненими та позбавленими системного підходу. У рамках конституційного законодавства України не існує одного чіткого нормативно-правового акта, що об'єднував би всі аспекти конституційно-правової відповідальності та забезпечував їх упорядкованість. Це вкотре підкреслює потребу у створенні та прийнятті спеціального закону «Про конституційно-правову відповідальність».

Регулювання інституту конституційно-правової відповідальності в сучасному законодавчому полі відіграє важливу роль у забезпеченні стабільності та розвитку правової демократичної держави. Це пов'язано з тим, що незаконні та безвідповідальні дії з боку високопосадовців і державних органів спричиняють значну шкоду для українського суспільства.

Список використаних джерел:

1. Скаун О.Ф. Теорія держави і права : підручник / пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 664 с.
2. Демиденко В.О. Конституційно-правова відповідальність: Позитивний і ретроспективний аспекти. Формування громадянського суспільства та правової держави в контексті європейської інтеграції : тези доповідей наук.-практ. конф., м. Київ, 21–22 квіт. 2006 р. Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2006. Ч. I. С. 46–49.
3. Ткаченко, Ю. В. Форми (види) конституційно-правової відповідальності. *Форум права*. 2013. № 2. С. 549–555.
4. Наливайко Л.Р. Конституційно-правова відповідальність: питання теорії та практики: дис. канд. юрид. наук: 12.00.02 / Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка; наук. кер. В.Ф. Погоріло. Київ, 2000. 180 с.
5. Кресіна І.О. Інститут імпідменту : порівняльний політико-правовий аналіз / І.О. Кресіна, А.А. Коваленко, С.В. Балан. Київ: Юрид. думка, 2004. 176 с.
6. Барабаш Ю. Парламентська відповідальність Уряду в конституційній практиці країн ЄС та України / Ю. Барабаш // *Право України*. 2007. № 4. С. 12–16.
7. Серьогіна С. Г. Форма правління: питання конституційно-правової теорії та практики : монографія / С. Г. Серьогіна. Х. : Право, 2011. 768 с.

8. Мельник О.В. Конституційно-правова відповідальність вищих органів державної влади : дис. канд. юрид. наук : 12.00.02/ Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К., 2000. С. 175.
9. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. 2-е вид., перероб. і допов. К. : *Юрінком Інтер*, 2008. 688 с.
10. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення 14.09.2025)
11. Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права України / О. В. Скрипнюк. Харків : Право, 2009. 468 с.